

Kerékgyártó T. István

A történelem kimerevített pillanatai (Vitazáró gondolatok)

Ha a folyóiratban zajló vitára visszatekintek, s megpróbálom sorba szedni a vitatkozó vagy egyetértő megállapításokat, melyek első írásomhoz kapcsolódtak (*A totalitarizmus vége*. Palócföld, 1991. 1.sz. 8-13.o.), sem indulatos, sem hüvösen tartózkodó nem lehetek. Bármiféle szakértősködő kérdésfelvetést félretolva, csupán egyet tehetek: a rendszerváltáshoz egyre erőteljesebben kötődő "mitoszok" ellenfényében kísérelem meg a vita hordalékait számba venni. Olykor a magától értetődőség és az ismétlés csapdájába is esve, hiszen valamennyi hozzászólásban található megállapításokat, melyek vázlatosan kifejtett gondolataimat támasztanák alá. Különösebb eredetiség vagy esetleges érvigazolás nélkül. Így akár teljesen közömbösnek látszik az is, hogy ki mennyire azonosult a vitaindító írás előfelvetéseivel; azokkal vitatkozott-e, vagy csupán apropónak tekintette őket töprengései kifejtésére. – Megnyerve az olvasó tetszését és jóindulatát, aki nem mindig keresi vissza az eredeti cikket. S jól is van ez így. A lassan hömpölygő viták időszaka ugyanis egyszer s mindenkorra végetért.

A politikai demokrácia körülményei között már nem sok értelme van a rejtjeles üzenetnek; a pártállás, de az ellenzékiesség sem jelent fedezetet. *Csupán a gondolatok igazságtartalma, mely leginkább akkor zavarba ejtő, ha a megélt valóság merőben mást mutat.* Hogy elfogadásra talál-e, vagy éppenséggel idegenséget vált ki, többnyire az olvasó értékítéletétől függ. Mert arra a kérdésre, hogy "Mi történt? Mi történik itt?", a legkülönbözőbb érvényességű válaszok adhatók. Legfeljebb ha valaki a kormányzó pártok valamelyikéhez túlságosan vonzódik, nagyon nehezen lesz képes előítéletmentesen szemlélni a posztkommunizmus időszakát. Hanem érveket keres ahhoz, hogy a legegyszerűbb vagy a legelkerülhetetlenebb változásokat is az új politikai rendszer eredményének tartsa. Akár annak el-

lenére, hogy a változások belső tartalma korántsem mutat annyi értéket, mint az első pillantásra látszik. Fenomenológiaiul ugyan több-kevesebb pontossággal leírható a rendszerváltás folyamata, s viszonyítási pontokat 1956-hoz képest is lehet találni, de nehézség éppen abból származik, hogy a belső átalakulás kényszere az emberi lelkekben érzékelhető-e? Nem önámítás-e vitatkozni arról, ami a valóságban még nem történt meg?

Az államszocializmust túlságosan is jól ismerjük ahhoz, hogy bármiféle jelenlegi eredményt önmagában való értéként ítéljük meg. S itt még csak nem is a létező szabadságformákra kell gondolnunk, hanem az állampolgári emancipációnak a lehető legradikálisabb értelmében vett jellemzőjére. Mindegyik hozzászóló az új társadalmi szerveződés

megannyi esélyét villantotta fel, melyek körülvesznek bennünket. A "kommunizmus" kényszerétől és a nyomasztó valóságtól megszabadulva valóban felszabadulást érezhetünk; megnyíló kapukat, amelyeknek létezése valósággá vált. Dehát éppen erről írtam a vita-indító cikkben, még ha nem szedtem is annyira ízekre a múltat, hogy hozzá képest minden változás gyönyörűséggel és örömmel töltene el bennünket. Mert megátkodottan vallom, hogy *mindent abból kell megértenünk és leveletelnünk, ami megtörtént, nem pedig megfordítva (ahogyan ez általában a tünetek a dolgokkal való összevetése okán oly gyakran megtörténik)*. A hozzászólásokban az a legfeltehetőbb, hogy a totalitarizmus végének eszméjében ugyan mindahányan megegyezünk, de az érzelmi elfogultság miatt a felhozott érvek mégis többnyire vallomásos jellegűek voltak. Ironikus vagy kevésbé ironikus leszámolások a múlttal, s nemritkán nyilvános gyónások, melyekre egyfelől *Simor András* és *Baranyi Ferenc*, másfelől *Csongrádi Béla* eszmeifuttatása lehet a példa. Habár a szerzők gondolatai sokban azonos tőről fakadnak, mégis érzékelhető vallomásaikban egy olyan "elv" működése, mely – lényegét tekintve – a más-más intenzitással átélt csalódásból fakad. Éppígy vallomásként fogom fel *Horpácsi Sándor* és *Petronyák László* írásait is; különbözőségük – a gondolati színvonalosságon túl – abban rejlik, hogy a múlthoz eltérő értékelvek alapján viszonyulnak. A számonkérés és az önfelmentés motívuma valamennyiüknél érzékelhető, de ugyanígy a felelősségmegosztás kényszere is. Épp csak a valóság és felfénylő ellentéte készlet töprengésre. Mihelyt ugyanis arra a valóságra gondolunk, melybe a rendszerváltás következtében kerültünk, az aggodalmakat és a kétségeket nem ellensúlyozhatják a "másként is lehetett volna" eszméi. Egészen addig a fokig botránysnak tűnhet jelenünk, hogy bízvást kétségbe vonható a lényegi változás; anélkül, hogy akár egy pillanatig elfeledkez-

nénk a "honnan indultunk" kérdéséről. Vélhetően ezért is került újra és újra a vita középpontjába a *váltás minéműlségének* problémája. Mintha a rendszerváltás jelenségei mögött egy az egyben kitapintható volna egy mindent meghatározó paradigma. Csakhogy éppen a paradigmaváltás nem érzékelhető. S amit a posztkommunizmus jellemzése során leírtam, igazából senki sem cáfolta.

Inkább önmagyarázó érvényűek ebből a szempontból *Speidl Zoltán* és *Petronyák László* megállapításai is, hiszen egyikük sem emelkedett túl azon a szubjektivitáson, melyet a hatalomhoz közel álló emberek magatartása jelez. Meglepő lenne persze, ha örömujjongást érzékelnénk reflexióikból, szerencsére csak bizonyító erejű érveket olvashatunk. Mert ami megtörtént, számunkra a történelmi igazságszolgáltatás argumentumait erősítik. A rendszerváltás ellentmondásosságában is egységes folyamatát elemezve újra és újra a múlt tagadása tűnik fel, mely nemcsak a lehetséges és kívánatos változások teherételét jelenti, hanem esélyüket is meghatározza. A posztkommunizmus *leíró* kifejezése is (mely értékelő fogalomként s hozzá tapadó negatív előjelű konnotációk ellenére sem fogható fel) az előbbi értelemben válhat fontossá. S még inkább abból a szempontból, hogy a jelenvalóságot nem a hatalom szereplőinek leplezetlen lelkesültsége alapján érdemes szemlélni, hanem a *Max Weber-i értelemben vett megértő valóságfeltárás céljából*. Lehetséges, hogy a viataindító cikkből nem derült ki eléggé egyértelműen, de egy esztendő elteltével meggyőződéssel állíthatom, hogy az állampolgárok nem valóságos politikai szereplőként vettek részt a váltás folyamatában. Sokkal inkább választó polgárként, mintsem citoyenként. Pusztá látszat az is, hogy a civil társadalom megerősödött. Ködkép és vízió, melynek magyarázatát abban lelhetjük fel, hogy az *állampolgárok materiális, szociális és kulturális megfosztottsága vajmi kevésbé mérséklődött*.

A megélhetés kínzó kényszere például sokkal meghatározóbb annál, semhogy politikai eszmék befolyásolják az állampolgárok ítéleteit. S akár úgy is fogalmazhatnánk, a politikai egység és sokfélség inkább ellentéteket jelentenek világukban, semmint korrelatív fogalmakat és értékeket. A megosztottság – még ha a kormányzati hatalmat nem is tekinthetjük minden ízében tekintélyelvűnek – egyszerre jelent állampolgári idegenséget és egymástól való elhatároltságot. Valójában ezen azért sem csodálkozhatunk, mert – bár határozott távolság választja el az új politikai rendszert az államszocializmustól – a mindennapi történesek világában vég nélkül szaporodnak a kétségek és a kételyek. Nem is csupán a polgárosodás korlátozott esélyéről van itt szó, s még csak nem is az új elit hatalmi manipulációjáról, hanem sokkal inkább arról, hogy az állampolgárok újra egy *kreáltúra-léte*be süllyedtek. A pártállam megszűnt, de a demokrácia mindennapi gyakorlatában továbbra is hat az idegenség, a szolidaritáshiány, a tekintélyelvűség és így tovább. *Végső soron a citoyen-tudat* hiányzik. A politikai kiábrándultság, közöny és apátia kiváltó okai sem szűntek meg. Hogyan is szűnhettek volna meg, mikor a hiábavalóság tudata mindenre rátelepszik. Mint ahogyan az állampolgári elszigeteltség és atomizáltság sem számolódott fel, hanem jószerével fokozódott.

Éppenséggel azért is, mert a totalitarizmus túlságosan mélyen beléivódott az emberi viszonyokba. Nem magyarázatként kell ezt felfognunk, hanem pusztán tényként. Még ha áttételesen utaltak is a vitában résztvevők arra, hogy a totalitarizmus felszámolásának megvannak a reális esélyei, a szociális és kulturális felszabadulás imperatív követelményei inkább jelszóként jelentek meg. A diktatúra felszámolását kísérő vágyakozásként, jóllehet az állampolgárok valóban mindazt elutasították, ami valamilyen formában a régi rendhez kötődött. Az új hatalmi rend elmulasztott lehetősé-

geit persze csak utólag könnyű számonkérni. S azokat is csak úgy, ha a *rendszerváltás eredményeit két esztendő intervallumában szemléljük*. Mindenki érzékelheti azoknak a szemrehányásoknak és kritikáknak bizonyos mértékű igazságtalanságát, melyek a kormányzati hatalmat érik. Ebből mégsem következhet az, hogy a fennálló rendszer – nem ritkán túlbuzgó – védelmezőinek kellene igazat adnunk. Számomra például egyenesen megmosolyogtató *Király B. Izabella* „szubjektív elemzése”, aki lelkesültségében nem kevesebbet állít, mint hogy „aki ma Magyarországon sikeres politikát kíván folytatni, annak a magyar történelmet és a magyar nép lelkét kell ismernie. Ami most nálunk történik, arra nincsen példa és nincsen magyarázat. Helyesebben van példa, de csak a magyar múltban és magyarázat a magyar néplélekben”. Ha gonoszkodásra hajlanék, a „néplélek” működéséhez érveket a mindennapi életből hozhatnák fel. Még csak nem is kellene túlságosan mélyre ásnom ahhoz, hogy a *„néplélek” meghasonlottságát kimutassam*. Mert mi mást bizonyíthatna a morális válság továbbélése, mint az állampolgári csalódottságot és passzivitást? Nincs a köznap életnek olyan pontja, ahonnan nézve például a kivívott állampolgári szabadság ne lenne viszonylagos. Értékével és fontosságával mindenki tisztában van, csak éppen sokszor nem tud vele mit kezdeni. Megtévesztő látszat lenne, ha a politikai demokrácia létrejöttét olyan történelmi tettként fognánk fel, melynek alapján a *rendszerváltás egész valósága kristálytisztán értelmezhető*. Mert azok a gyötrelmek, melyekről – többek között – *Bilecz Endre* ír, nagyjából csak a kételyt erősítik a „felülről vezérelt politikai-gazdasági rendszerváltás” eredményességét illetően. Nem szólva „a »jobboldali« igazságszítás torzult próbálkozásairól”, melyek a múlt tudatos meghamisításához, a történelmi amnézia fenntartásához éppúgy hozzájárulhatnak, mint az újabb látszatigazságok szaporodásához. A

tegnap összehasonlítása a mával ugyan elkerülhetetlen, de csak abban az esetben, ha a totalitarizmus nem abszolút érvényű hivatkozási alapként jelenik meg. Mert aki a demokratikus viszonyok kritikájára totalitárius rendszer szokásjogának felemlítésével válaszol, óhatatlanul az ideologikus önigazolás csapdájába esik.

Éppígy fennáll a veszély akkor is, ha csupán a jelenségek szintjén közelít a rendszerváltás folyamatához, s a politikai demokrácia olyan inherens jellemzőit tünteti fel perdöntő bizonyítékokként, mint amilyeneket *Fekete Gyula* hozzászólásában sorba szedett. Kezdve attól, hogy akár "tíz ember pártot alapíthat, saját lapot indíthat, bármikor beleszólhat, véleményt nyilváníthat a helyi vagy központi politikába, saját tulajdon bázisán függetlenítheti egzisztenciáját bármely demokratikus, mindenkori hatalomtól. Erről két-három évvel ezelőtt még álmodni sem mert senki, demokratikus közállapotaink messze jobbak saját várakozásainknál is". Legalábbis a szerző vélekedése szerint, aki politikai elkötelezettsége folytán mást talán nem is mondhatna. Nem valamiféle pártfegyelemből (jóllehet ez is elképzelhető), hanem inkább abból a meggyőződésből adódóan, hogy szerinte "akiknek sanyavú a szőlő, kollektíve fanyalognak – a tájékoztatási monopólium birtokában, ami szintén a kormányzati ésszerűség határán túllépő engedékenysége nek a jele –, hogy »nem történt semmi«. Csakhogy itt egészen másról van szó. Mert ha nem lett volna rendszerváltás, az új hatalmi rendet bíráló gondolatoknak sem lenne létalapjuk vagy tárgyuk. És oly környezetben vagy idegesen a hatalom szereplői sem állnának szemben az őket ért bírálatokkal. Még akkor sem, ha tudjuk, hogy napjainkban minden kimondott szónak Janus-arca van; aki kimondja, mindig csak az egyik oldalát látja, s a másik, aki hallja, csak a másikat. Veszélyessé akkor válik a helyzet, ha megszűnik minden lehetősége az egymáshoz közelebb ju-

tásnak. Mert minden szónak, amely hídként szolgálna, újra megint csak hídra volna szükség. Ám éppen a folyóiratbeli vita győzött meg arról, hogy a megközelítésbeli különbségek nem jelentenek áthághatatlan falakat, hiszen a rendszerváltás valóságos útjainak feltérképezéséről volt szó. Ami ugyan önmagában nem minősíti a vita eredményességét; legfeljebb oly kevésbé, mint a belőle levonható politikai következtetések. Azzal, hogy a "Mi történik itt?" kérdésre mégiscsak markáns válaszok születtek, minden bizonnyal közelebb kerültünk a megtett és a megteendő út konkrét értelmezéséhez is. Aminek még előfeltételeit is a mindennapi gondolkodás és életszokások megismerése révén lehet pontosan megállapítani. A rendszerváltás vitathatatlan eredményei ugyanakkor aligha tölthetnek el bárkit is elégedettséggel; legfeljebb az esélyét erősítik a posztkommunizmus radikális meghaladásának. Magukban véve egészen üresek azok a megállapítások is, melyek a "hatalomváltás" kedvező vagy kedvezőtlen jelenségeit taglalják. Ha ugyanis rendszerváltásról (vagy rendszerváltozásról) beszélünk, szerkezetileg a hatalom is változik. Mindenesetre a hozzászólásokban tetten érhető ambivalencia számomra azt mutatja, hogy a csaknem két esztendeje zajló folyamatoknak többféle értelmezése lehet egyszerre igaz.

Felfogható úgy is, hogy a Kádár-rezsim gyökeres meghaladása rejlik mindabban, amit a jelenlegi establishment elért; vagy úgy is, hogy az újrakezdés kényszere több illúziót szült a kelletnél. Csak melleleg említem, hogy a rendszerváltás lényegi (szubsztantív) kritériumai korántsem hámozhatók ki egyértelműen a vitatkozó írásokból; legfeljebb az utalások szintjén, melyek azonban túlságosan szubtilisek maradtak ahhoz, hogy szembeszökő felismerésekre készítenék az olvasót. S ez nem is annyira nagy baj, hiszen újra kell tanulnunk minden olyan fogalmat, mellyel a társadalmi valóságot le akarjuk írni. A politika

mindent átható, ugyanakkor csömört is kiváltó hatása ellenére. Mert –ahogyan *Németh János István* meggyőzően írja – a politika valóban "hínárszövevény, mely ezer szálon magához köt minket. Előlopakodik a lakások intim csendjéből, az autóbust vezető sofőr rádiójából, a munkahelyi disputákból, a baráti beszélgetések hajdan izzó hamujából, ott leleskedik gondolatainkban, viszonyainkban, cselekedeteinkbe. A politika diadalt aratott." *Csak éppen a politika diadala nem kápráztathat el bennünket. S kivált azokat nem, akik a fogalmi (diszkurzív) gondolkodás valamilyen szintjének elérésére törekednek. A könnyen érthetőségek világa ugyanis éppannyira riasztó lehet, mint az ellenkezője. A mindennapi történésekben kell megértenünk a rendszerváltás mélyáramait, ahol az életviszonyok valósága egyáltalán nem engedelmeskedik a politikai eszméknek. Mert használható algoritmosok nincsenek. A politikai demokrácia körülményei ugyan megkönnyítik az állampolgári szerveződéseket, azaz a civil társadalom felépülését, de éppen a demokratikus eszmék nem törik át az állampolgári csüggedtség és kiábrándultság falait. Szabadság van, ám a szabadság megélt mindennapjai – miként *Brunda Gusztáv* is utalt rá – mégis apátiát és közönyt szülnek. S ebben nem kis szerepet játszik az a tény, hogy a rendszerváltás éppen az életviszonyokban nem hozott jelentős változást. A népesség nagyrésze – legalábbis szocio-ökonómiai értelemben – inkább vesztes, mint nyertes lett. Miközben a visszafordíthatatlan lecsúszástól való félelem, a munkahely elvesztése, a marginalizálódás tovább fokozza a társadalomban amúgy is meglévő szociális feszültségeket. Ha viszont csak a konfliktusok szaporodnak, s a kormányzati hatalom ön maga elfogadtatásával van elfoglalva, merő illúzió abban reménykedni, hogy az állampolgárok bizakodóak lesznek. Jó esetben várakoznak, s egyre halványuló reménnyel gondolnak arra, hogy valamelyest jobb helyzetbe kerül-*

nek. De ez a remény is könnyen szertefoszlik, ha a hatalom felső szintjein elhangzó ígéretek sokszor minden alapot nélkülöznek. Egy pillantig sem hihetjük ugyanakkor azt, hogy az állampolgárok többségének kiábrándultsága tudatlanságból fakad. *Kiábrándult ugyanis az lehet, aki valamiben reménykedett. A civil társadalom megerősödését is gátló perspektívtalanság abból származik, hogy megint sokan azt érzik: a fejük fölött, a megkérdésük nélkül, sőt kifejezetten ellenükre történnek a dolgok.*

Nehezen lehetett volna mindezt előre látni, így inkább csak sejtetően és utólag látjuk igazoltnak például *Vitányi Iván* megállapításait a szerves fejlődés hiányát illetően. Mert az újkezdés múlhatatlan kényszere mindmáig hat, s a népszerű okoskodások (az ész nyilvános használata helyett) azt is elleplezhetik, hogy a jövőtől való félelem érezhető növekedése egyáltalán nem függ össze a kormányzati hatalom eddigi lépéseivel. Még ha a vitában erről nem is esett szó, egyetlen hozzászólás alapján sem következtethetünk arra, hogy a rendszerváltást bárki is kész "forgatókönyv" alapján értelmezné. Vagy akár annyira elfogult volna (erre utaló jelek ugyan akadnak), hogy a megszerveződött hatalmi rendet a legtokéletesebbnek tartaná. Az értékelő és a bíráló gondolatok közeledése ezzel is magyarázható, jöllehet a vitaindító kérdésekre adott válaszok szemléletbeli különbözősége mindvégig megmaradt. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy minden olvasó hasonló módon vélekedik. Nyilván vannak olyanok, akik a rendszerváltást úgy fogják fel, mint amelynek eredményei megismételhetetlenek; legfeljebb nem mindenki érzékeli ezek megújító hatását. Aki pedig nem azonosul az új politikai rendszerrel, vagy túlságosan sok kétség gyötri, ellenzéki gondolkodásával a már meghaladottnak vélt világot élteni. Számátalan életmegnyilvánulásban osztani fogja a "liberális kihívás" lehetőségét megfogalmazók ítéleteit, akik –

tudatosan vagy kevésbé tudatosan – szembenállnak a kialakult politikai rendszerrel. És ezzel összefüggésben az új hatalmi renddel szemben megnyilvánuló spontán, bár sokszor elrejtett ellenszenvnek már meg is van a magyarázata. *Csak hogy a politikai demokrácia sohasem alapulhat látszategységen; az elért eredmények senkit sem tehetnek magabiztossá.* Minél hangsúlyosabbá válnak azok a hatalmi készletések, melyek az állampolgárokat akarják megbékíteni a fenálló rend empirikus létezésével, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a felgyülemelő belső feszültségek “kimondása” vagy azokra való utalás semmi másnak nem tűnik, mint pusztán cinizmusnak vagy nyavalygó társadalomkritikának. Ha csakugyan igaz (amit egyébként sok neves ellenzéki is állít), hogy az új tekintélyelvűségnek megjelentek a hatalmi csírái, akkor éppen a hasonló indíttatású viták oszlatják a kéte-lyeket.

Mert a *“Mi történt itt? Mi történik itt?”* kérdéseiben való töprengés nem a “nagypolitika” történéseinek ügyes megfigyeléséből vagy bírálatából áll (ha néha úgy látszik is), és a bírálat sem merül ki abban, hogy minden változást átlátszó hazugságként tüntessen fel, hanem egyszerűen úgy kell felfognunk, mint amelyik *gondolati kísérletet kínál a valóság leírására.* A társadalmi valóság pedig sokkal gazdagabb annál, sem hogy a megfellebbezhetetlen érvényű ítéleteket hosszú ideig elbírná. Mint ahogyan az állampolgárok azonosulási készsége is időről időre változik. Nem beszélve arról, hogy ha olyan uralom hitéről vagy eszméjéről van szó, melyet – *Hobbes* megállapításait idézve – “csak hatalmat emel az ember fölé, és az akaratának való teljes behódolást sajátos jutalmakkal és büntetésekkel kényszeríti ki, és ha ennek alapján az ember csupán jutalom reményében, vagy a büntetésről félve kényszerből teszi meg a jót, amit gyűlöl, vagy csupán ez tartja vissza a rossz cselekedettől, ami ellen különben a legcseké-

lyebb kifogása sem lenne, ebben az esetben nincs semmiféle erőny”. Modernebb kifejezésekkel azt is mondhatnánk: *az új társadalomszerveződés esélye azon áll vagy bukik, hogy beáll-e valamilyen minőségi változás állam és állampolgár viszonyában, a hierarchikus elrendeződés eddigi történelmi trendjeihez képest.* Mert ha nem, aligha születhetnek optimista válaszok a “Mi történik?” kérdésre. Más-más érvényességgel ugyan, de a legtöbb hozzászólás azt a felismerést erősíti, hogy a demokrácia már nem csupán intézmények működését jelenti, hanem ennél sokkal többet. Állampolgári autonómiát, tudatosságot és szabadságot, mely nem pusztán intézmények és struktúrák bonyolult rendszerében ölt testet, még csak nem is csupán jogelveken működő politikai és társadalmi csoportok együttműködésében, hanem a mindennapi életben, melyben az egyén (akár szervezett formában, akár csak magánemberként) elfogadja a demokráciát, mert az átlátható számára, illetve olyan gazdasági, szociális és politikai értékeket hordoz, melyek rövidebb és hosszabb távon egyaránt az egyén méltóságát és szabadságát erősítik.

Nem végső érvként, hanem pusztán megerősítő gondolatként idézem *Bibó István* megállapításait, aki az intézményesült szabadság jellemzése során beszél az ellenzék szerepéről, az emberi jogokról, a bírói függetlenségről. “Sokszor megpróbálták, hogy ezen intézmények közé éket verjenek, közöttük ellentéteket konstruáljanak. Ezeket azonban úgy kell felfogni, mint a fogaskereknek láncolatát, mint egy társadalmi és politikai fogaskerékrendszert. Ebből a rendszerből természetesen egyetlen darabot sem lehet kivenni anélkül, hogy az egész össze ne omoljon. Nem lehet ott parlamentáris szabadság, ahol a szólás- szabadság nem biztosított. Nem lehet ott szó-lásszabadság, ahol a közigazgatási határozatok elleni bírói jogvédelem nem biztosított. Nem lehet a közigazgatási határozatok ellen

bírói jogvédelmet nyújtani úgy, hogy közben a sajtószabadság ne legyen biztosított, hiszen ezek mind-mind kölcsönösen föltételezik egymást. Ez az egész rendszer együttvéve alkotja a szabadságnak, a szabadon működő szuverenitásnak eddig legtokéletesebb rendszerét. Minden olyan elméleti érvelés és kísérlet, amelyik ezt valamiképpen polgári specialitásnak akarja minősíteni, amelyik valamely tár-

sadalmi osztályhoz, egy bizonyos történelmi helyzethez akarja kapcsolni, s aminek – mondjuk – egy merőben más helyzetben nincsen értelme és nincs jogosultsága – valójában átlátszó kísérlet a zsarnokság valamilyen formájának visszahozására”. (Bibó István: Válogatott tanulmányok, 4. k. Bp. 1990. Magvető K., 778.o.) A totalitarizmus végét és a poszt-kommunizmus időszakát így is látnunk kell.

A hazai rendszerváltással kapcsolatos VITÁ-ban eddig szerzőink voltak:

Kerékgyártó T. István, Brunda Gusztáv, Csongrády Béla, Erdős István, Borsos Árpád, Speidl Zoltán, Horpácsi Sándor, Simor András, Petronyák László, Rákos Csaba, Németh János István, Vitányi Iván, Fekete Gyula, Baranyi Ferenc, Király B. Izaabella, Bilecz Endre, Géczy József.
